

Paweł SZKOŁUT
(Łódź)

CZŁOWIEK Z LASKĄ NA TLE ORŁA NA FRYZIE SYNAGOGI Z KORAZIN W GALILEI*

Przedmiotem niniejszego studium jest relief na fryzie synagogi z Korazin, w Galilei (ryc. 1, 3, 4)¹. Relief ten przedstawia człowieka znajdującego się w pozycji półleżącej, trzymającego laskę w rękę i sięgającego po kiść winogron, a w jego tle ukazano orła z rozpostartymi skrzydłami. Scena ta została umieszczona u szczytu pilastra znajdującego się pomiędzy innymi ozdobami

* Literatura uzupełniająca publikacje cytowane niżej w notach: N. Avigad, *Beth Shearim*, III, New York 1976; J.E. Cirlot, *A Dictionary of Symbols*, London 1962; J.C. Cooper, *An illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, London 1978; J. Dentzer-Feydy, *Decor architectural et développement du Hauran dans l'antiquité*, Paris 1986; M.H.V. Farbridge, *Studies in Biblical and Semitic Symbolism*, New York 1970; S. Fine (red.), *Sacred Realm. The Emergency of the Synagogue in the Ancient World*, New York – Oxford 1996; G. Foerster, *Galilean Synagogues and Their Relation to Hellenistic and Roman Art and Architecture*, wyd. hebrajskie, Jerozolima 1972; T.H. Gaster, *Myth, Legend and Custom in the Old Testament. A Comparative Study*, London 1969; L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, Philadelphia 1909; B. Goldman, *The Sacred Portal. A Primary Symbol in Ancient Jewish Art*, Detroit 1966; J. Gutmann, *No Graven Images. Studies in Art and the Hebrew Bible*, New York 1971; tenże, *Ancient Synagogues. The State of Research*, London 1981; R. Hachlili, *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora*, Leiden – New York – Köln 1998; Z. Ilan, *Synagogues in the Galilee and Golan*, wyd. hebrajskie, Jerusalem 1987; tenże, *Ancient Synagogues in Israel*, wyd. hebrajskie, Tel Aviv 1991; O. Keel, *The Symbolism of the Biblical World*, New York 1978; E. Kirschbaum (red.), *Lexicon der christlichen Ikonographie*, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1971; G.B. Ladner, *Handbuch der frühchristlichen Symbolik*, Wiesbaden 1996; L.I. Levine (red.), *Ancient Synagogue Revealed*, Jerusalem 1981; M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, München 1973, Poznań 1989; J. Neusner, *Messiah in Context*, Philadelphia 1984; tenże, *Symbol and Theology in Early Judaism*, Minneapolis 1992; M.I. Rostovtzeff (red.), *Dura Europos*, New Heaven 1928; M. Smith, *Goodenough's Jewish Symbols in Retrospect*, „Journal of Biblical Literature” 86 (1967) 53-68, reprint: J. Gutmann, *The Synagogues: Studies in Origins, Archaeology and Architecture*, New York 1975, 194-209; D. Urman – P. Flesher, *Ancient Synagogues. Historical Analysis and Archaeological Discovery*, Leiden – New York – Köln 1995; C. Vermeule, *Jewish Relations with the Art of Ancient Greece and Rome*, Boston 1981; Z. Yeivin, *The Synagogue at Korazin. 1962-64, 1980-1987 Excavations. IAA Reports*, Jerusalem 2000.

¹ Relief z fryzu synagogi w Korazin został po raz pierwszy opisany przez niemieckich archeologów H. Kohla i C. Watzingera w *Antike Synagogen in Galilea*, Leipzig 1916, 41n.

o kształcie wieńców, zawierające w sobie motywy: Meduzy-Gorgony, chleba i muszli. Wyobrażenia te stanowią część całego fryzu dekorującego wnętrze synagogi, a na jego pozostałych fragmentach zostały pokazane różne sceny mitologiczne (ryc. 2).

Relief z człowiekiem i orłem jest dzisiaj zachowany w poważnie uszkodzonym stanie, co sprawia, że w pierwszym momencie niełatwo odczytać sens tego przedstawienia (ryc. 3, 4). Człowiekowi temu brakuje bowiem różnych części ciała, a orłowi głowy i kawałka skrzydła; nie ma tu także kiści winogrona – w przeciwieństwie do stanu zachowania zabytku z początku XX wieku, kiedy to przeprowadzone były pierwsze wykopaliska archeologiczne w Korazim (por. ryc. 1). Dlatego też analiza tego przedstawienia zostanie dokonana w oparciu o dokumentację niemieckich archeologów – H. Kohla i C. Watzingera, którzy jako pierwsi przeprowadzili badania nad synagogą².

Synagoga w Korazim została wybudowana w drugiej połowie II, bądź III wieku. Ze źródeł historycznych wiadomo, że była ona zniszczona przez trzęsienie ziemi około 300 roku³. Najprawdopodobniej później synagoga została odbudowana i używana w celach kultowych, aż do końca czasów późnoantycznych, kiedy to dosięgły ją działania ikonoklastów⁴. Obecnie synagoga jest częściowo zrekonstruowana, co może nam dać wyobrażenie o jej pierwotnym wyglądzie i przeznaczeniu. Na podstawie rekonstrukcji ustalono, że główne wejście do budynku znajdowało się po stronie południowej, w kierunku Jerozolimy, podobnie jak w większości synagog z Galilei i Golanu.⁵ W przedniej fasadzie umieszczone były trzy wejścia poprzedzielane pilastrami, a jej górna

² Por. wyżej.

³ Por. Eusebius, *Onomastikon* 24, ed. E. Klostermann, GCS 11, 174. Teorię o zniszczeniu synagogi przez trzęsienie ziemi potwierdza m.in. E. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, London 1930, 60, zob. też E. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, II, New York 1953, 193.

⁴ Mogli to być zarówno ikonoklasty żydowscy, jak i islamscy. Działalność tych ostatnich była uprawomocniona np. edyktem Jazyda II z 721 roku, i dotyczyła także obiektów kultu chrześcijańskiego. W przypadku synagogi w Korazim nie wiemy jednak, czy dotrwała ona do tamtych czasów, por. Z. Ilan, *The Synagogue and Study House at Meroth*, w: D. Urman – P. Flesher, *Ancient Synagogues. Historical Analysis and Archaeological Discovery*, Leiden – New York – Köln 1995, 258; Y. Tsafir, *The Byzantine Setting and its Influence on Ancient Synagogues*, w: L.I. Levine, *The Synagogue in Late Antiquity*, Philadelphia 1987, 432.

⁵ Umieszczanie wejścia do synagogi w ścianie skierowanej ku Jerozolimy było zasadą przy budowaniu synagog na obszarze Palestyny, i zostało zrealizowane, poza kilkoma wyjątkami, w większości z nich, por. R. Hachlili, *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Land of Israel*, Leiden – Köln 1988; R. Hachlili, *The Art and Architecture of Late Antique Synagogues*, w: S. Fine, *Sacred Realm. The Emergence of the Synagogue in the Ancient World*, New York – Oxford 1996; F. Landsberger, *The Sacred Direction in Synagogue and Church*, w: J. Gutmann, *The Synagogue: Studies in Origins, Archaeology and Architecture*, New York 1975, 239n. Rekonstrukcja południowej ściany synagogi została dokonana pod kierownictwem Zvi Yeivina, por. tenże, *Reconstruction of the Southern Interior Wall of the Khorazin Synagogue*, Eretz – Israel 1985, 268-276.

część stanowił tympanon zwieńczony rzeźbą orła (ryc. 5). W środku synagogi znajdowała się kolumnada usadowiona wzdłuż ściany wschodniej, zachodniej i północnej. Podtrzymywała ona galerię umieszczoną pod spadzistym dachem budynku. Nad kolumnami o jońskich kapitelach biegł fryz zdobiony przez elementy floralne, sceny mitologiczne i różnego rodzaju wieńce z symbolicznymi motywami w środku. Północną ścianę synagogi zdobił półkolisty relief muszli wieńczący aediculum pomieszczenia na Torę⁶. Na wewnętrznej ścianie południowej, po prawej stronie od głównego wejścia, znajdował się kamienny tron zwany potocznie „tronem Mojżesza”, przeznaczony dla znamienitszych uczonych w Piśmie i rabinów⁷.

Zarówno zewnętrzne jak i wewnętrzne zdobienia architektoniczne noszą wyraźne ślady zniszczeń. Orzeł wieńczący tympanon fasady został w zupełności pozbawiony głowy, skrzydeł i nóg. Również orzeł występujący na omawianym tu reliefie jest częściowo uszkodzony, brak mu np. głowy. Znacznie zniszczona jest także postać człowieka z laską, oraz winogrona. Ślady uszkodzeń występują też na innych reliefach wyobrażających sceny mitologiczne. Ich przyczyną może być zarówno erozja, jak i świadome poczynania ikonoklastów działających w VI, VII, bądź VIII wieku⁸.

Analiza reliefu z synagogi w Korazin będzie dokonane w kontekście towarzyszących mu motywów w wieńcach, takich jak: Meduza-Gorgona, chleb i muszla, a także na szerszym tle dekoracji fryzu zawierającego sceny mitologiczne. Zostanie tu m.in. poruszony problem symboliki tej dekoracji, wyrażonej ikonograficzną sztuki hellenizmu, oraz problem wpływu orientalnych kultów płodności na tą sztukę⁹.

Po niemieckich archeologach H. Kohlu i C. Watzingerze, synagogą w Korazin i jej dekoracją zajmowało się wielu innych badaczy. Wśród nich wymienić należy E. Sukenika, W. Albrighta, M. Avi-Yonah, S. Gutmana, G. Foerstera, E. Goodenougha, Z. Ilana czy Z. Yeivina¹⁰. Ten ostatni z wymienionych na-

⁶ W ruinach synagogi znaleziony został postument na pomieszczenie na Torę, por. Hachlili, *The Art and Architecture*, dz. cyt., 102.

⁷ Jezus wspominał o katedrze Mojżesza w mowie do tłumu (Mt 23, 2), w której ostrzegwał słuchaczy przed uczonymi w Piśmie.

⁸ Por. przypis 4.

⁹ Problematyka ta została najszerzej opracowana w monumentalnym, liczącym trzynaście tomów dziele E. Goodenougha, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, New York 1953-1968.

¹⁰ Por. E. Sukennik, dz. cyt., 21-24; W. Albright, *Bulletin of the American School of Oriental Research (BASOR)* nr 4 (1921) 11 i nr 29 (1928) 6, w tym ostatnim periodyku autor interpretuje postacie ugniatające winogrona na jednej ze scen reliefu, jako zodiakalne Bliźnięta; M. Avi-Yonah, *Ancient Synagogue Architecture in Eretz Israel and Diaspora*, wyd. hebrajskie, Tel Aviv 1959; J. Gutmann, *Ancient Synagogue. The State of Research*, Chico 1981; G. Foerster, *The Art and Architecture of the Synagogue in its late Roman Setting in Palestine*, w: Levine, dz. cyt., 139-146; G. Foerster, *Galilean Synagogues and Their Relation to Hellenistic and Roman Art and Architecture* (praca doktorska), wyd. hebrajskie, Jerozolima 1972; E. Goodenough, dz. cyt. II, 193n.; Z. Ilan,

ukowców brał udział w rekonstrukcji synagogi w latach dziewięćdziesiątych XX wieku i opracował jej reliefy w swojej najnowszej pracy.

I. OPIS FRYZU SYNAGOGI

Dzięki zachowanym fragmentom bazaltowych ortostatów, w drugiej połowie XX wieku archeolodzy odtworzyli hipotetyczną rekonstrukcję fryzu synagogi z czasów starożytnych. Relief znajdujący się po lewej stronie, wewnątrz budynku składa się z kilku fragmentów zawierających motyw winnej latorośli otaczający ludzkie postacie, mitologiczne zwierzęta i ptaki. H. Kohl i C. Watzinger – pierwsi badacze synagogi z Korazim, tak opisują poszczególne sceny (ryc.2): „(1) Mężczyzna ubrany w krótki chiton i zapięty pasem, trzyma w podniesionej prawej ręce laskę, a w lewej ręce – kiść winogrona. (2) Po jego lewej stronie stoi inny człowiek, a po prawej siedzi kobieta, trzymająca w lewym ręku gałązkę winogron, podczas gdy inna niedokończona kiść winogron wisi pomiędzy ich głowami. (3) Dwóch ludzi w tłoczni wina ugniata winogrona swoimi nogami, a duża gałąź z winogronami jest umieszczona pomiędzy nimi. (4) Po lewo kobieta siedzi na skale, a inny mężczyzna również siedzący, sięga po winogrono”¹¹. Relief ten jest wykonany w bardzo surowym i prymitywnym stylu, a jego sceny mają dionizyjski charakter.

W nieco innym miejscu tego fryzu przedstawiony został biegnący centaur z łukiem w wyciągniętej ręce i lwica (lub wilczyca) z małym lwiątkiem (wilkiem) ssącym jej piersi. A na innym reliefie widać trzy centaury (wśród nich – jeden z łukiem), zaatakowane przez trzy lwy¹². Uwagę zwraca frontalizm ludzkich postaci, co jest typowo orientálną cechą w sztuce Bliskiego Wschodu¹³.

Na północnej ścianie fryzu przedstawione zostały trzy wieniec. Wieniec znajdujący się w środku został umiejscowiony na zwieńczeniu pilastra; składa się on z mniejszego wienca o kształcie liści laurowych zawierającego w sobie okrągły, półkolisty motyw o trudnej do zidentyfikowania symbolice. Całość jest z kolei otoczona przez większy wieniec, który jest związany z tym mniejszym za pomocą tzw. węzła Heraklesa¹⁴. Wieniec ten był najprawdopodobniej umie-

Synagogues in the Galilee and Golan, wyd. hebrajskie, Jerusalem 1987; tenże, *Ancient Synagogues in Israel*, wyd. hebrajskie, Tel Aviv 1991; Z. Yeivin, *Reconstruction of the Southern Interior Wall of the Khorazin Synagogue*, dz. cyt., 268-76; tenże, *The Synagogue at Korazim. 1962-64, 1980-1987 Excavations. IAA Reports*, Jerusalem 2000.

¹¹ *Antike Synagogen in Galiläa*, dz. cyt., 50b.

¹² Por. tamże 50c.e.

¹³ Zjawisko wpływów orientalnych w sztuce starożytnej Palestyny opracował szczegółowo M. Avi-Yonah, *Art in Ancient Palestine*, Jerusalem 1981.

¹⁴ „Węzeł Heraklesa” posiadał znaczenie apotropaiczne w kulturze antycznej, co znalazło odzwierciedlenie w jej sztuce. Trudno jest natomiast jednoznacznie ustalić, oprócz funkcji czysto

szczonej prostopadłe nad miejscem, gdzie znajdowało się pomieszczenie na Torę. Inny wieniec znajdujący się po jego lewej stronie jest ukształtowany spiralnie, zaś ten po prawej mieści w środku rozetę.

Na wschodniej ścianie budynku znajduje się fryz zawierający przedstawienie półleżącej postaci człowieka z laską w ręku, na tle orła (ryc. 3, 4). Relief ten został umieszczony u szczytu pilastra, pomiędzy czterema „wirującymi” wieńcami z symbolicznymi motywami w środku, z tym, że pierwszy wieniec z lewej strony jest zachowany połowicznie; nie wiadomo także do końca, co on rzeczywiście przedstawiał¹⁵. Drugi wieniec po lewej stronie orła mieści w sobie ludzką głowę o wytrzeszczonych oczach i pokręconych włosach. Jest to najprawdopodobniej kolejna postać mitologiczna – Meduza, jedna z trzech Gorgon, przedstawiana zazwyczaj z włosami składającymi się ze splecionych węży¹⁶. Pod spodem tego reliefu widać zarys dwupasmowych, falistych linii, co jest zapewne zarysem węża. Jego obecność może potwierdzić powyższą interpretację ludzkiej głowy, jako Meduzy-Gorgony. Po prawej stronie orła wyobrażony został wieniec zawierający w swoim środku okrągły przedmiot z krzyżowym nacięciem w środku. Jak pisze E. Goodenough, jest to najprawdopodobniej motyw chleba¹⁷. Obok tego wieńca znajduje się inny wieniec, mieszczący w sobie z kolei popularny w sztuce antycznej element muszli¹⁸. Pobieżny opis człowieka z laską, z winogronami i orłem w tle, przedstawiają następująco w swoim opracowaniu H. Kohl i C. Watzinger: „Człowiek spoczywający na sofie ma przerzucony płaszcz przez lewe ramię i trzyma w swej lewej dłoni gruby kij. Prawą ręką sięga on natomiast po kiść winogrona. Za nim z lewej i prawej strony wynurzają się duże skrzydła, połączone głową, która jest obecnie odciosana”¹⁹.

Do powyższego opisu należy dodać, że pod korpusem człowieka widoczne są nogi ptaka ze szponami, którym jest bez wątpienia orzeł. Patrząc dzisiaj na ten relief widzimy istotną różnicę w porównaniu ze stanem zachowania z początku XX wieku. Brakuje w nim przede wszystkim kiści winogrona, a dwa skrzydła są oddzielone szeroką przerwą.

dekoracyjnej, jego znaczenie w sztuce starożytnego judaizmu, por. *Encyclopaedia Judaica*, Jerusaleń 1971, hasło: „knot”.

¹⁵ Jest to najprawdopodobniej ludzka głowa, być może głowa jednej z Gorgon.

¹⁶ Tak przypuszcza np. E. Goodenough, dz. cyt., II 193; IV 224. Również jako Meduzę interpretuje on głowę z orłem z synagogi w Yafia, w Galilei, dz. cyt., II 217.

¹⁷ Por. Goodenough, dz. cyt., II 193.

¹⁸ Por. tamże IV 95-105.

¹⁹ Kohl – Watzinger, 53.

II. SCENY MITOLOGICZNE I INNE MOTYWY NA FRYZIE.

1. Interpretacja scen mitologicznych i pozostałych motywów fryzu. Jak to było wspomniane wcześniej, sceny na reliefach na fryzie synagogi w Korazin wypływają bezpośrednio z mitologii antycznej (ryc. 2). Są to wyobrażenia inspirowane dionizyjskimi mitami i kultem płodności, symbolizowanym przez winną latorośl, oraz innymi historiami mitycznymi zobrazowanymi przez centaury walczące z lwami.

Winogrona są w tym przypadku symbolem duchowego owocu, którego spożywanie daje udział w nieśmiertelności, zbawieniu i naturze bóstwa. Napój z niego otrzymywany – sok winny i wino, staje się w ten sposób symbolicznie napojem zbawienia. Walka centaurów z lwami może obrazować jedną z wielu walk toczonych przez Dionizosa i jego świtę w podboju mitycznego świata, a lwica karmiąca lwiątko – wyrażać ideę nowego życia i płodności²⁰. Mężczyzna z laską w jednej ręce i kiścią winogron w drugiej to samo bóstwo płodności – Dionizos, który dla Greków był swoistym wybawicielem, „Lysiosem”, uwalniającym człowieka od trosk życia codziennego²¹. Inna scena, obrazująca dwóch ludzi ugniatających winogrona wyraża wyrabianie wina, choć może ona także mieć głębsze znaczenie²². Scena ukazująca kobietę i mężczyznę, siedzących na skale i sięgających po kiść winogrona, odnosi się bezpośrednio do idei zbawienia; skała jest tu symbolicznym punktem wsparcia i oparcia, a winogrono symbolicznym owocem życia²³.

Również niektóre motywy reliefu dekorujące fryz znajdujący się po wschodniej stronie synagogi są związane z mitologią hellenizmu. Chodzi tu przede wszystkim o głowę wypełniającą środek wieńca znajdującego się po lewej stronie człowieka z orłem. Jest to prawdopodobnie jedna z Gorgon – Meduza, której głowę odciał Perseusz. W sztuce antycznej pełniła ona zazwyczaj funkcję apotropaiczną²⁴. Jakie natomiast było jej znaczenie w sztuce synagogalnej i szerzej – w sztuce judaizmu, trudno jest jednoznacznie ocenić²⁵.

Motyw człowieka z laską sięgającego po kiść winogrona na tle orła wydaje się również należeć do świata mitologii. Nawiązuje on bezpośrednio do postaci

²⁰ Por. J. C. Cooper, *An illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, London 1978, hasło: „suckling” (ssanie).

²¹ Uważna obserwacja końcówki laski pozwala dostrzec trzy szyszki: jest to niewątpliwie thyrsos – atrybut Dionizosa.

²² Scena ugniatacia winogron może w aspekcie duchowym symbolizować otrzymywanie wina jako „napoju życia”, por. Cooper, dz. cyt., hasło: „wine” i „grapes”; M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, München 1973, Poznań 1989, hasła: „winny krzew i winne grono”, „wino”.

²³ Por. tamże, hasło: „rock” (Cooper) i „skała” (Lurker).

²⁴ Por. Goodenough, dz. cyt., IV 224-229.

²⁵ Oprócz fryzu w Korazin i mozaiki w Yafie, Gorgony występują na kilku amuletach z grobów żydowskich z obszaru Diaspory, np. w Rzymie, w katakumbie Vigna Randanini, por. Goodenough, dz. cyt., IV 224-229; R. Garrucci, *Arte cristiana*, Roma 1880, 165, nr 4.

z laską – *thyrsos*em i kiścią winogron z „dionizyjskiego” reliefu, interpretowanego jako bóstwo wina. Jego półleżąca pozycja świadczy o tym, że znajduje się on w stanie spoczynku i błogości, a sięganie po winogrona może być znakiem spożywania owoców wiecznego życia²⁶. Owoce te są podawane (trzymane w dziobie) przez orła będącego symbolem boskiego posłańca, wysłanego przez najwyższe bóstwo (Zeus, Baal) i zarazem samemu symbolizującego nieśmiertelność²⁷. Czy jest to Dionizos – Duszares, nie jest łatwo powiedzieć. Na takie odczytanie tej postaci wskazywałaby laska trzymana w jednym ręku, oraz gest sięgania drugą ręką po kiść winogrona. W innym przypadku, laska ta może się wiązać z postacią Heraklesa, albo stanowić atrybut pasterza²⁸.

Znajdujący się po prawej stronie tego przedstawienia okrągły przedmiot umieszczony w wieńcu – i wyglądający na chleb z krzyżowym nacięciem w środku, w sztuce był przedstawiany zarówno pod postacią bochna, lub kosza²⁹. Spożywanie chleba w czasie ceremonii religijnych było natomiast związane z wiarą w jednoczesne spożywanie chleba duchowego i zjednoczenie z bóstwem³⁰. W przypadku synagogi w Korazin, znaczenie motywu chleba – w przeciwieństwie do scen mitologicznych – może wpływać bezpośrednio z judaizmu³¹.

W wieńcu wyrzeźbionym po prawej stronie wieńca z „chlebem” znajduje się motyw muszli. Jest ona jednym z ważniejszych motywów symbolicznych w sztuce antycznej, a także istotnym elementem sztuki starożytnego judaizmu. W przypadku fryzy synagogi w Korazin znaczenie muszli może być w dużej mierze związane z symboliką „chleba”, jak i z całym sensem sceny przedstawiającej człowieka z laską, na tle orła. W sztuce hellenizmu muszla posiadała różnorodne znaczenie połączone z symboliką życia, płodności – jako symbol kobiecego łona, miłości i seksualności – jako atrybut Afrodyty, a także symbol odrodzenia i odnowy³². Motyw ten był szczególnie popularny w archi-

²⁶ Ciekawa analogia do omawianego reliefu występuje na rzeźbie z Si'a w Hauranie (w Syrii). Przedstawia ona orła w pozycji frontalnej z rozłożonymi skrzydłami, obejmującego mężczyznę i kobietę, wyobrażonych do połowy ciała. Para tych ludzi ma ręce złożone razem, trzymając w dłoniach kiście winogron skierowane do góry. Orzeł może w tym przypadku symbolizować jedno z syryjskich bóstw, pod których opiekę oddała się para przedstawianych ludzi, por. M. Dunand, *Mission archéologique au Djebel Druze. Le Musée de Soueida*, Paris 1934, 33, nr 38bis.

²⁷ Zarówno w kulturze antycznej, jak i kulturach Bliskiego Wschodu, orzeł symbolizował najwyższe bóstwa, a także był symbolem nieśmiertelności. Taka symbolika orła wywarła ogromny wpływ na ikonografię w sztuce judaizmu i chrześcijaństwa, por. m.in. Goodenough, dz. cyt., VI 121-142; A. Roes, *L'Aigle psychopompe de l'époque impériale*, „Revue Archéologique” 31-32 (1949) 881-889; A. Roes, *L'Aigle du culte solaire*, tamże 36 (1950) 136-139.

²⁸ W pierwszym przypadku przez nawiązanie do maczugi Herkulesa, w drugim przez laskę będącą oczywistym atrybutem przywódczej roli pasterza, por. Lurker, hasła: „pasterz” i „laska”.

²⁹ Por. Goodenough, dz. cyt., IV 76-95; Lurker, hasło: „chleb”.

³⁰ Por. tamże.

³¹ Por. tamże.

³² Por. Goodenough, dz. cyt., VIII 95-105; M. Bratschkova, *Die Muschel in der antiken Kunst*, „Bulletin de l'Institute Archéologique Bulgare” 12 (1938) 1-131.

tekturze sakralnej, często umieszczany nad wejściami do budynków, nad apsydami i niszami. Muszla jako symboliczny ornament była także wykorzystywana w antycznej sztuce sepulkralnej, zwłaszcza na sarkofagach. Przede wszystkim jako element dekoracyjny, ale też z zachowaniem niektórych cech symboliczności; motyw muszli znalazł zastosowanie najpierw w sztuce judaizmu, a następnie chrześcijaństwa i islamu³³.

2. Sceny mitologiczne a religia judaizmu. Sceny mitologiczne na fryzie synagogi w Kafarnaum (ryc. 2) zajmują szczególne miejsce w sztuce judaizmu. Stanowią one, jedne z nielicznych przypadków w tej sztuce, o tak zwanym „dionizyjskim” charakterze³⁴. Ludzkie postacie w winnicy oraz centaury atakowane przez lwy są motywami zaczerpniętymi wprost z repertuaru sztuki hellenizmu, podobnie jak i pozostałe motywy: głowa Meduzy, wieńce i muszla.

Analizując mitologiczne przedstawienia na tym fryzie można sobie zadać pytanie o ich funkcję w kontekście religii judaizmu. Zastanawiające jest to, czy pod ich zewnętrzną warstwą ukryta jest jakaś głębsza treść. Z drugiej strony rodzi się pytanie, czy sceny te posiadają jedynie dekoracyjną funkcję³⁵. Analogiczny problem dotyczy tu przedstawienia mężczyzny z laską sięgającego po kiść winogrona, znajdującego się w pozycji półleżącej na tle orła. Patrząc bardziej szczegółowo na te przedstawienia, należy rozważyć czy zarówno sama winnica jak i postacie w niej się znajdujące, oraz walka centaurów z lwami, mogą w jakiś sposób stanowić symbolikę, która ma swoje odniesienie do duchowości judaizmu i do historii narodu Izraela.

Winnica latorośl posiada wyraźne symboliczne znaczenie w Biblii. Będąca jednym z siedmiu gatunków roślin określających naturalne bogactwo Ziemi Obiecanej, winne grono ma także znaczenie związane z symboliką wina, krwi i ofiary³⁶. Sama winnica może być także symbolem Izraela³⁷. Motyw winnicy w tym znaczeniu wystąpił na przykład na jednym z malowideł zachodniej ściany synagogi w Dura Europos³⁸. Z kolei biorąc pod uwagę, że w Biblii lew nierzadko symbolizował wrogów Izraela, można zastanawiać się, czy w przypadku reliefu na fryzie synagogi w Korazin, walka centaurów z lwami nie stanowi

³³ Por. tamże.

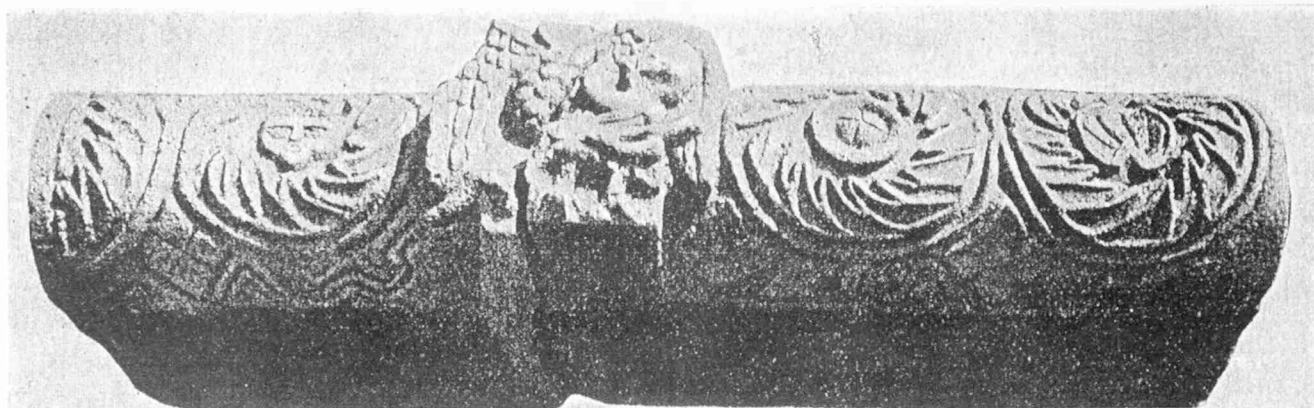
³⁴ Por. Goodenough, dz. cyt., V 53-71.

³⁵ Oprócz Goodenougha problem symbolizmu i dekoracyjności w sztuce judaizmu omawia m.in. N. Avigad, *Beth Shearim*, III, New York 1976, 275-286; J. Neusner, *Early Rabbinic Judaism*, Leiden 1975, 152-209; H. Schanks, *Judaism in Stone*, Washington 1979, 151-161.

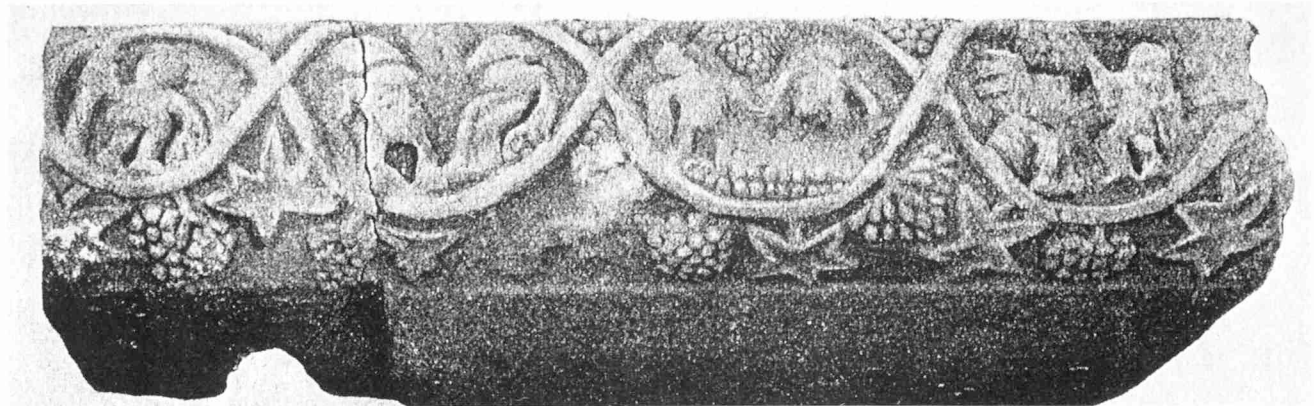
³⁶ Por. Lurker, hasła: „wino”, „winne grono i winny krzew”.

³⁷ Por. tamże; Iz 5, 1-7.

³⁸ Jest to tzw. reredos na ścianie zachodniej synagogi w Dura Europos, por. Goodenough, IX 78-105; P. Flesher, *Rereading the Reredos: David, Orpheus, and Messianism in the Dura Europos Synagogue*, w: D. Urman – P. Flesher (red.), dz. cyt., 346-366.

Ryc. 1.

Ryc. 2.

Рис. 3.

Рyc. 4.

Ryc. 5.

ukrytej aluzji do walki Izraela z jego wrogami³⁹. W tym przypadku jednakże, centaury musiałyby symbolizować naród Izraela, co jest całkiem możliwe, ale z drugiej strony niełatwe do udowodnienia.

III. INTERPRETACJA RELIEFU Z CZŁOWIEKIEM Z LASKĄ I ORŁEM

Motyw człowieka z laską w dłoni występuje dwukrotnie na dekoracji fryzu synagogi w Korazin. Jest on widoczny zarówno w winnicy, jak i w scenie z orłem. Trudno jest jednak jednoznacznie ocenić, czy wyobraża tę samą osobę. W sensie mitologicznym może to być zarówno bóg wina Dionizos, na Bliskim Wschodzie czczony też jako Duszares, jak i półbóg Herakles.

Na dekoracji synagogalnej pojawia się również dwukrotnie orzeł. Jego centralne wyobrażenie zostało umieszczone u szczytu tympanonu fasady budynku i wykonane w pełnym reliefie (ryc. 5). Obecnie z orła zachował się jedynie owalny korpus, a po skrzydłach i nogach widoczne są tylko ślady. Wymowa symboliczna tego przedstawienia stanowi odrębny problem ikonograficzny⁴⁰. Bez wątplenia wiąże się ona z kultowym charakterem synagogi, podkreślając jej duchową rangę. Umieszczenie orła na fasadzie synagogi może bezpośrednio odnosić się do symboliki Boga jako Najwyższej Istoty⁴¹.

Drugi raz orzeł pojawia razem z człowiekiem z laską w górnej części pilastra dekorującego wnętrze budynku. Orzeł ten pierwotnie trzymał w swoim dziobie gałązkę winogrona, po którą człowiek sięga swoją prawą ręką. Zbieżne w tych przedstawieniach jest to, że motywy orłów ozdabiające synagogę w Korazin – wewnątrz i na zewnątrz, mogą mieć podobne znaczenie związane z ideą boskiej obecności i opatrności⁴².

1. Człowiek z laską i orłem w świetle symboliki zbawienia. Studium nad reliefem wyobrażającym człowieka z laską i przerzuconą togą przez lewą rękę, znajdującego się w pozycji półleżącej na tle orła, nie powinno być dokonane bez jego interpretacji w świetle judaizmu. Chociaż w swojej zewnętrznej formie relief ten może równie dobrze przedstawiać jednego z pogańskich bogów

³⁹ Biblijne przykłady symboliki lwa znajdują się m.in. w Psalmach: 7, 2-3; 10, 9; 17, 12; 22, 13; 21; 57, 4; 58, 6; Iz 50, 29; Jr 50, 17, 44; 51, 38; Jl 1, 6; Na 2, 11-13; IP 5, 8.

⁴⁰ Autor tego artykułu zajmuje się powyższą tematyką w swojej pracy doktorskiej: *Symbolika orła w sztuce judaizmu okresu rzymskiego i wczesnobizantyjskiego*, powstającej na Uniwersytecie Łódzkim.

⁴¹ Niektóre metafory orła w Biblii odnoszą się do samego Jahwe. Por. Wj 19, 4; Pwt 32, 11; Ez 17, 1-23; a także apokryficzna *Księga Barucha* IV 7, 18 (R.H. Charles, *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament in English*, Oxford 1913).

⁴² Por. także. Obok symboliki orła w sztuce judaizmu wskazującej na obecność i opatrność Boga Jahwe, może być ona związana z symboliką Mesjasza, aniołów, oraz cherubów ze świątyni Salomona, a także z symboliką odrodzenia i nieśmiertelności (Iz 40, 31, Ps 103, 5).

(Dionizos, Duszares) lub herosów (Herakles), gdzie orzeł symbolizuje jedno z najwyższych pogańskich bóstw, takich jak Zeus czy Baal, to w kontekście synagogalnym najprawdopodobniej posiada jeszcze inne, ukryte znaczenie⁴³.

Relief z synagogi w Korazim wyobraża abstrakcyjnego człowieka z laską w dłoni znajdującego się w pozycji półleżącej (jak na sofie), czyli w stanie relaksu i wypoczynku. Człowiek ten w swojej lewej ręce dzierży laskę, natomiast prawą sięga po kiść winogrona, którą podaje mu orzeł. Scena ta jest wypełniona symbolami wskazującymi na jej zbawczy charakter⁴⁴. W tym przypadku człowiek może symbolizować każdego wierzącego, który niczym pielgrzym wędruje przez życie z laską w dłoni, by jeszcze w jego trakcie lub w życiu przyszłym otrzymać nagrodę wiecznego życia, symbolizowanego przez winogrono – od samego Boga, symbolizowanego przez orła⁴⁵. Warta podkreślenia jest tu atmosfera błogostanu, w której uczestniczy człowiek. Jest ona bliska tym słowom, którymi król Dawid zaczyna jeden ze swoich psalmów:

„Pan jest moim pasterzem, nie brak mi niczego.
Pozwala mi leżeć na zielonych pastwiskach.
Prowadzi mnie nad wody, gdzie mogę odpocząć,
orzeźwia moją duszę.
Wiedzie mnie po właściwych ścieżkach
przez wzgląd na swoje imię”⁴⁶.

Jakkolwiek, z jednej strony scena na reliefie może przedstawiać zbawienie poszczególne człowieka wierzącego, to z drugiej, abstrakcyjny człowiek w todze i z laską w dłoni może personifikować także większą społeczność – w tym przypadku cały naród Izraela. Idea ta jest oparta na fakcie, kiedy to w czasie nocy paschalnej Izraelici opuszczali Egipt mieli oni mieć biodra przepasane, sandały na nogach i laski w rękach, czyli musieli być przygotowani do wędrówki z niewoli egipskiej do Ziemi Obiecanej⁴⁷. Zwyczaj ten miał być później powtarzany co roku przez wszystkie pokolenia. Laska stała się w tym przypadku atrybutem wędrowca i symbolem wędrowania⁴⁸. Na reliefie z Korazim człowiek dzierży laskę w lewej ręce, przez którą ma także przerzucony płaszcz-togę, również przepasującą jego biodra, prawą natomiast rękę wyciąga

⁴³ Teoria ta jest oparta na logicznej konkluzji, że starożytni Żydzi adaptując formę sztuki hellenizmu, starali się dostosować ją do własnych treści, por. Schanks, dz. cyt., 151-161. Goodenough pisze, bez większego zagłębiania się w szczegóły, że jest to symboliczna scena zbawienia, por. dz. cyt., II 193n.

⁴⁴ Tak uważa np. E. Goodenough, dz. cyt., II 193n..

⁴⁵ Por. Wj 19, 4; Pwt 32, 11; Ez 17, 1-23, a także apokryficzną *Księgę Barucha* IV 7, 18, w: R.H. Charles, *The Apocrypha and Pseudoepigraphica of the Old Testament in English*, Oxford 1913).

⁴⁶ Ps 23, 1.

⁴⁷ Por. Wj 12, 11.

⁴⁸ Por. Lurker, dz. cyt., hasło: „laska”.

po kiść winogrona. Winogrono może tu symbolizować bogactwo naturalne Ziemi Obiecanej, a także stanowić symbol bogactwa Bożych obietnic⁴⁹.

W tym kontekście bardziej czytelna staje się interpretacja samego orła, który pierwotnie trzymał w dziobie kiść winogrona i podawał ją człowiekowi. Podobnie jak na fasadzie synagogi, również tutaj orzeł może bezpośrednio symbolizować obecność i opatrność Boga. Orzeł, będący motywem zapożyczonym ze sztuki pogańskiej Bliskiego Wschodu, gdzie symbolizował m. in. najwyższe bóstwo, znalazł szerokie zastosowanie w sztuce judaizmu, szczególnie w okresie późnoantycznym, zwanym okresem talmudycznym. Nierzadkie w Biblii porównanie troski i opieki Jahwe oraz Jego wszechmocnego działania – do orła, stanowi dowód na to, że także w sztuce judaizmu mógł on z powodzeniem symbolizować samego Boga i Jego królewską władzę nad światem⁵⁰.

Scena z orłem przekazującym człowiekowi kiść winogrona, rozumianego jako symbol Boga obdarowującego Izrael owocami Ziemi Obiecanej i bogactwem swoich obietnic, może mieć w tym przypadku również metafizyczny i eschatologiczny wymiar. Motyw ten wyraża bowiem z powodzeniem wiarę w duchowe zbawienie człowieka, idącego przez życie, niczym wędrowiec z laską. O takim odczytaniu tej sceny świadczy pólleżąca poza mężczyzny spoczywającego jakby „na łonie” orła. Jeżeli przyjmiemy, że orzeł symbolizuje tu Boga, a człowiek z laską – synów Abrahama pielgrzymujących do „Niebieskiego Kanaanu”, to samo winogrono powinno wyrażać owoc zbawienia i nieśmiertelności⁵¹.

Scena zbawienia pokazana symbolicznie za pomocą człowieka z laską na tle orła znajduje się na fryzie pomiędzy reliefem z Meduzą, a reliefami z „chlebem” i muszlą. Znaczenie tych ostatnich w dużej mierze współgra ze sceną główną, natomiast symbolika głowy Meduzy nie jest tu do końca jasna. Motyw chleba związany z ideą boskiego pokarmu koresponduje wyraźnie z motywem winogrona. Natomiast motyw muszli symbolizującej w kulturze śródziemnomorskiej życie i płodność, a w judaizmie Torę – Słowo Boże, nawiązuje w swojej symbolice zarówno do motywu chleba, jak i do sceny zbawienia przedstawionej za pomocą człowieka, winogrona i orła. Zastanawiające jest tu pokrewieństwo pomiędzy reliefem z człowiekiem i orłem, a scenami mitologicznymi, czyli

⁴⁹ Tak sądzi Lurker, dz. cyt., hasło: „winne grono i winny krzew”.

⁵⁰ Częste umieszczanie motywów orła na synagogach okresu późnego antyku może wyrażać tę ideę.

⁵¹ Por. Lurker, dz. cyt. Na reliefie bazaltowego ortostatu z En Samsam, przedstawiającego proroka Daniela w jaskini lwów o pogłębionym znaczeniu symbolicznym. Scena ta jest flankowana przez dwa orły, z których jeden trzyma w dziobie kiść winogrona, które również może symbolizować owoc zbawienia i nieśmiertelności. Ortostat ten znajduje się obecnie w Muzeum Archeologicznym w Katzrin (R. Hachlili, *Ancient Jewish Art and Archeology in the Land of Israel*, Leiden – New York – Köln 1988, 173, ryc. IX; tenże, *The Art and Architecture of Late Antique Synagogues*, dz. cyt., 202-203, ryc.14.

postaciami ludzkimi w winnicy. Wspólne im są motywy winogron i mężczyzny z laską, a przede wszystkim – wspólna im jest idea zbawienia.

Relief z synagogi w Korazim nie znalazł do tej pory żadnych paraleli ikonograficznych w sztuce starożytnego judaizmu, co świadczy o jego wyjątkowości i unikalności. Studiując jego przejawianie się w tej sztuce możemy zrozumieć, że intencją autorów tego reliefu było, przy wykorzystaniu motywów sztuki hellenizmu oraz całej różnorodności i głębi symboliki człowieka z laską, winogron i orła – wyrażenie idei wiecznego zbawienia narodu Izraela, a przez niego całej ludzkości – zapowiedzianej i dokonywanej przez Boga.

A MAN WITH A STAFF AND THE EAGLE ON THE SYNAGOGUE FRIEZE IN KORAZIM, GALILEE

(Summary)

A frieze of the synagogue in Korazim displays a half-lying man with a staff in his hand, reaching for a bunch of grapes – with the eagle in the background. The aim of this article is a description and interpretation of the relief in the broad context of other motifs and narrative scenes on the frieze. Although at present time the relief is preserved in a very damaged state, its interpretation has been conducted on the basis of the state of maintenance recorded on a photography from the beginning of the XX-th century.

Originally, the relief with the man and the eagle was placed on the top of a pilaster, which decorated one of the synagogue wall. It was flanked by other motifs as: a head of Medusa, a round object with a cross in the middle (a bread?) and a conch. In other locations of the frieze, there are shown mythological scenes in vineyard, battles between centaurs and lions, as well a lioness (she-wolf) feeding her cub. Some of these scenes have „dionysiac” character, and the man with a staff in his hand might depict according to Greek mythology – Dionysos, called in the Near East -Dushares.

The author of this article rises a question, if under the mythological surface, there are hidden other contents derived directly from Judaism, harmonising with the cultic function of the synagogue. This problem considers both the motif of vineyard as the symbol of Israel and the motif of grapes as the symbolic fruit of salvation and immortality. Furthermore, it regards the battle between centaurs and lions as the expression of fighting between Israel and the hostile nations. It considers also the conch, „the bread” and the Medusa head interpreted in the Judaic context,

and associated with the relief with the man and the eagle. The meaning of the Medusa head is not clear here, the motif of „bread „ might refer to the meal of salvation (as grapes), the conch seems to express the symbolism of life and fertility – on the one hand, and the symbol of Torah – on the other. Reading thus the elements of the frieze, the author questions about the meaning of the relief with the man reaching for the grapes and with eagle in his background. Based on the Biblical symbolism of those elements, the author proposes such interpretation of this scene.

The scene is a kind of the salvation scene. The man with a staff in his hand symbolises here a man – believer in God, who wanders through life as a pilgrim and finally gets a reward, symbolised by vinegrapes – from God, symbolised by the eagle.

In addition to that, the man might be a personification of the whole nation of Israel in its earthly and eschatological perspective. The former standpoint is grounded on a fact that during the Passover night, when Jews were leaving Egypt, they were ordered by God to wear sandals, to have hips tied and to hold stuff in their hands. The stuff being a very useful thing in a pedestrian travel, in the religious aspect might symbolise here a spiritual journey. In the eschatological perspective after ceasing the earthly journey, the man with the staff shares with the divine salvation and receives the fruit of life – symbolised by the vinegrapes. The fruit is handed down to him by the eagle, which might symbolise here – as in pagan religions – the God himself.

The relief with a man and eagle on the frieze in synagogue in Korazin, in Galilee is an unique example of the ancient Jewish art. The depth of the symbolic contents hidden under the surface of the scenes and motifs taken from the Greek and Roman art is astonishing here. It flows abundantly with the idea of salvation, the idea which paralelly to the Jewish and later on was developed in the Christian art and tradition.